

До проблеми класифікації неповнолітніх правопорушників

О.В. Коноплицька
здобувач,
Навчально-науковий
інститут психології,
менеджменту, соціальних
та інформаційних
технологій ХНУВС
Науковий керівник:
І.В. Жданова
кандидат психологічних
наук, доцент кафедри
загальної психології та
педагогіки ННІ ПМСІТ
ХНУВС

У статті розглянуто основні типології та класифікації неповнолітніх правопорушників. Досліджено уявлення працівників органів внутрішніх справ щодо різних категорій неповнолітніх правопорушників, схожості їх психологічних якостей.

В статье рассмотрены основные типологии и классификации несовершеннолетних правонарушителей. Исследованы представления сотрудников органов внутренних дел о различных категориях несовершеннолетних правонарушителей, схожести их психологических качеств.

The article reviews the main typology and classification of juvenile offenders. Analyzed the idea of workers' of Department Internal Affairs similarity of psychological characteristics of various categories of juvenile offenders.

Ключові слова: типологія, класифікація, особистість неповнолітнього правопорушника, правопорушення.

Постановка проблеми

Головним соціальним призначенням правоохоронних органів, пріоритетним напрямом їх багатофункціональної діяльності є профілактика правопорушень серед підлітків. Вивчення схожості психологічних якостей різних категорій неповнолітніх правопорушників допоможе знайти підходи до особистості, дасть змогу вирішити низку окремих завдань, що сприятиме їх перевихованню та профілактиці правопорушень серед підлітків, а також організації оперативно-розшукових заходів з виявлення, припинення та розкриття злочинів, вчинених неповнолітніми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Однією з форм наукового аналізу психологічної реальності є класифікація її проявів. Численні спроби дослідників систематизувати та класифікувати неповнолітніх правопорушників та вчинені ними діяння дали на сьогодні чималий спадок.

В юридично-психологічній літературі вказується на необхідність чіткого розмежування понять «типологія» та «класифікація». Вважається, що перше узагальнює сукупність типових для всіх або чітко визначених груп соціально-психологіч-

них особливостей, у той час як друге розділяє неповнолітніх правопорушників на групи згідно з одноразовою, індивідуальною ознакою [1]. Класифікація є стійкою групою об'єктів, що досліджуються за їх окремими ознаками, та будується на жорсткій градації груп і підгруп, кожна з яких займає чітко фіксоване місце. Типологія ж не має такої жорсткої диференціації. Вона дає змогу виділити з усієї різноманітності протиправних проявів та осіб, які вчинили правопорушення, найбільш характерні типи. Розглядаючи соціальний тип, оцінюється не лише конкретна особа в ряді багатьох її характеристик, а й уся сукупність існуючих відносно стійких властивостей, якостей особистості [1].

На думку іноземних науковців (Бренан, Рош, Квеклі, Моріс, Гіббонс, Маршалл, Грант, Мегарджи), класифікація неповнолітніх правопорушників повинна охоплювати сім критеріїв: різнобічний аналіз популяції правопорушників, однозначні операційні визначення категорій, надійність категоризацій, дійсні відмінності між типами, чуттєвість до змін, можливість лікування та економічність у використанні [3].

У юридичній літературі широко використовуються класифікації, що мають характеристики за:

Актуальні проблеми психології

- соціально-демографічними ознаками: стать (чоловіки, жінки);
- даними інтенсивності та характеру злочинної діяльності (повторність, у групі, в організованій групі);
- даними про стан особи в момент здійснення злочину (алкогольне сп'яніння, наркотичне збудження) [8].

Кримінологічні типи неповнолітніх правопорушників Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков поділяють на три умовні групи.

Для першої характерна диференціація неповнолітніх правопорушників залежно від характеру особистісно-мотиваційних якостей, що проявляються у вчиненому правопорушенні: особливо небезпечні; насильники; корисливі; ті, що здійснили правопорушення проти суспільного порядку, необережні правопорушники.

Виходячи лише з мотиваційних критеріїв, деякі автори виділяють:

- корисливий тип – йому властивий мотив особистого збагачення (крадіжки, розбої, шахрайство);
- престижний тип – корисливий тип, який, крім збагачення, іде на правопорушення для завоювання авторитету в групі;
- насильницький тип – для нього характерні такі правопорушення: убивства, зґвалтування, нанесення тілесних ушкоджень;
- сексуальний тип – правопорушники, винні в зґвалтуваннях або інших статевих злочинах на ґрунті сексуальних спонукань.

Типологічні групи неповнолітніх правопорушників побудовані також за характером «антисоціальної спрямованості та ціннісних орієнтацій»:

- негативно-знехтувальне ставлення до особистості та її найважливіших благ;
- корисно-власницькі тенденції, пов'язані з ігноруванням права власності;
- індивідуалістичне ставлення до різних соціальних установок;
- легковажно-безвідповідальне відношення до соціальних цінностей та своїх обов'язків [1].

Друга група об'єднує типології, які диференціюють неповнолітніх правопо-

рушників за характером взаємодії криміногенної особи з різним ступенем вираження протиправної поведінки з факторами ситуації вчинення правопорушення або залежно лише від ступеня вираження криміногенних викривлень особистості. Прикладом такої типології можна вважати варіант (для неповнолітніх правопорушників), коли розрізняють два основних типи: криміногенний і випадковий. У свою чергу, криміногенний тип поділяється на три підтипи:

- послідовно криміногенний (формується в мікросередовищі, де норми та права систематично порушуються);
- ситуаційно-криміногенний (характеризується порушенням моральних норм і вчиненням правопорушень незлочинного характеру);
- ситуаційний (характерна незначна присутність «негативних елементів») [1].

Третя група об'єднує типології, що вибирають критерієм типологізації соціально спрямованість особистості:

- професійний тип (найнебезпечніший тип особи, до якого належать професійні злочинці й особливо небезпечні рецидивісти; характерний внутрішній потяг до вчинення повторних злочинів і створення власними зусиллями ситуацій, що сприяють вчиненню злочинів);
- звичний тип (характерна значна деформація структури соціальної спрямованості; наявний низький рівень правосвідомості, відсутність чітких меж між моральним і аморальним, поняттями «можна» та «не можна»);
- нестійкий тип (не характерна наявність стійких і значних деформацій структури спрямованості особистості; компоненти негативної та позитивної спрямованості приблизно однакові, що може сприяти як послабленню, так і посиленню протиправної поведінки);
- необережний тип із присутнім мінімумом негативної спрямованості (характерне легковажне ставлення до соціальних норм, що регулюють поведінку в суспільстві; можуть вчинятися, як правило, нетяжкі злочини як умисно, так і з необережності).

- випадковий тип (характерна позитивна соціальна спрямованість, без деформації з боку негативного компонента, має стійкий рівень правосвідомості, злочини вчинено виключно через тиск критичної життєвої ситуації. Це, як правило, злочинні дії, вчинені у стані сильного душевного хвилювання, спричиненого неправомірними діями потерпілого, або з перевищенням меж необхідної оборони) [1].

Запропоновані типології особистості можна застосовувати, на думку авторів, до будь-якої категорії неповнолітніх правопорушників, тобто вони є універсальними.

Щодо характеристики неповнолітніх правопорушників, то наукові дослідження в юридичній психології, соціальній психології стверджують, що їм властиві певні біологічні та психологічні особливості. До них відносять: відсутність життєвого досвіду, незавершеність формування соціальних установок; підвищену навіюваність, високий рівень конформізму; орієнтацію на неформальну групу, прагнення в ній самоутвердитися; демонстрування своєї незалежності; відверто зневажливе ставлення до моральних і правових норм; злочинну «романтику», готовність взяти на себе чужу провину; плазування перед авторитетом рецидивістів; втрату почуття відповідальності за свої вчинки; орієнтування на хвилину втіху. Особи, які вчиняють протиправні дії в ранньому віці, згодом важче піддаються виправленню і становлять основний резерв для рецидивної злочинності. І, навпаки, чим раніше вжити профілактичних заходів щодо підлітків, які вчинили дрібні правопорушення, тим простіше не допустити формування в них кримінальної спрямованості [8].

Заслугове на увагу класифікація неповнолітніх правопорушників, запропонована психологом А.Ф. Лазурським на початку ХХ століття. Визначаючи типи, він виходив із:

- 1) природних психологічних можливостей;
- 2) особливостей соціального пристосування особистості до дійсності.

Згідно з цими ознаками науковець виз-

начав три рівні особистості: нижчий, середній та вищий. На кожному з них визначаються так звані чисті типи, змішанні та збочені. Для кримінальної психології важливе значення мають збочені типи нижчого рівня (злочинні особистості). Так, А.Ф. Лазурський до збочених типів відносить:

- пасивний тип, що виступає у вигляді двох різновидів: а) апатичний, який характеризується байдужо-в'ялим ставленням до всього оточуючого, відсутністю яскраво виражених інтересів та потреб; б) безвольно-боязкий, що легко піддається навіюванню, з переважно пригніченим настроєм;

- тип умисного егоїста;

- афективно-збочений тип;

- активно-збочений тип (вирішує питання за допомогою сили): а) неупорядкований, що характеризується рішучістю, енергією; б) зосереджено-жорстокий, який не зупиниться навіть перед убивством [9].

П'ять груп підлітків-правопорушників виділяє Д.І. Фельдштейн.

Представники першої характеризуються наявністю низки примітивних, аморальних потреб і антигромадських поглядів та уявлень. Вони егоїстичні, озлоблені, агресивні, свідомо скоюють правопорушення, не бажають працювати. Для виправлення поведінки потрібно залучати їх до суспільно-корисних трудових справ, використовуючи властиву їм завзятість у досягненні поставленої мети, прагнення до першості, частково усвідомлене почуття їхньої соціальної неповноцінності.

Друга група – підлітки з деформованими потребами, які наслідують представників першої групи. Вони індивідуалісти, пригноблюють слабких. Щоб їх перевищити, потрібно змінити середовище та звичні форми поведінки, висловлювати довіру до них, схвалювати їхні досягнення, виробляти вміння не лише підкорятися, а й командувати.

У підлітків третьої групи є як деформовані, так і позитивні потреби й погляди. Але останні не стали регуляторами їхньої поведінки. Егоїзм і слабкодухість прирікають їх на асоціальні вчинки. Корисною для них у вихованні є ритмічна та напружена

трудова діяльність, що дає їм можливість проявити себе і самоутвердитися.

До четвертої групи належать підлітки, які не віряють у себе.

Представники п'ятої групи – випадкові правопорушники. Вони слабовольні й нестійкі перед поганим впливом. У підлітків двох останніх груп важливо пробудити інтерес до нормального життя, створити перспективу особистості й тим самим підвести до включення в корисну трудову діяльність. Їм необхідні постійна колективна робота в належному темпі, систематичний контроль і оцінка їхньої діяльності, особиста відповідальність, активна участь у змаганнях [10].

Чимало сучасних учених розробляють класифікацію злочинців, виходячи з характеристик спрямованості особистості. Так, Г.М. Міньковський бере за основу ступінь вираження злочинної спрямованості (включаючи систему установок) та виділяє чотири типи неповнолітніх правопорушників: зі злочинною спрямованістю, з негативною спрямованістю особистості, з нестійкою особистісною спрямованістю та з позитивною спрямованістю. Ця класифікація фіксує основні варіанти можливої спрямованості особистості правопорушників, відображає процес поступового формування соціально-негативних рис особистості, перехід від одиничних відхилень до ланцюгових, коли протидіючі заходи є несвоечасними або недостатньо інтенсивними [6].

Існує й низка інших критеріїв для класифікації правопорушників. Так, М.І. Єнікєєв за ступенем соціальної дезадаптації розрізняє два види особистості злочинця: антисоціальна особистість (особа, яка неодноразово вчиняла правопорушення на основі стійкої антисоціальної спрямованості – тип «злісного» злочинця); асоціальна особистість (особа, яка вчинила злочин уперше на основі загальної асоціальної спрямованості – несоціалізований, «менш злісний» тип правопорушника). На психорегуляційній основі дослідник виділяє тип особистості правопорушника, що характеризується дефектами психічної саморегуляції (особа, що

вчинила злочин уперше внаслідок випадкового збігу обставин; скоєний злочин є випадковим для неї, пов'язаним із окремими дефектами саморегуляції; особа не змогла простояти кримінальній ситуації; її особливістю є низький рівень самоконтролю, ситуативна обумовленість поведінки). За ціннісно-орієнтаційною спрямованістю особистості учений виділяє такі групи правопорушників:

1) правопорушники з антисоціальною, корисливою спрямованістю (корисливо-господарча підгрупа правопорушників: злодії, шахраї);

2) правопорушники з антисоціальною, корисливо-насильницькою спрямованістю (особи з корисливими посяганнями, що поєднуються з насиллям над особистістю);

3) злочинці з антигуманною, агресивною спрямованістю (особи з украй зневажливим ставленням до життя, здоров'я, особистою перевагою над іншими людьми) [5].

Аналізуючи причини протиправної поведінки неповнолітніх, В.Л. Васильєв виділяє чотири типи правопорушників, для яких суспільно небезпечно діяння є:

- випадковим, що протиставляється загальній спрямованості особистості;

- можливим із урахуванням загальної нестійкої особистісної спрямованості, але ситуативним з точки зору приводу та ситуації;

- результатом загальної негативної орієнтації особистості, що обумовлює вибір середовища, проведення вільного часу та безпосереднього варіанта дій підбадьорювань «злочинних авторитетів»;

- результатом злочинної установки особистості [4].

Бельський П.П. запропонував класифікувати неповнолітніх правопорушників за їх антисуспільною поведінкою на такі групи:

- такі, що активно бажають задовольнити свої елементарні та низькі потреби;

- слабохарактерні, які піддаються впливові інших людей;

- мрійники;

- такі, що скоїли свої дії під впливом істерії чи психопатії;

- морально та розумово дефективні [6].

В основі класифікації неповнолітніх правопорушників для визначення міри впливу на них визначено критерії, що відображають деструктивність і несформованість соціальних рис особистості, відповідальних за змістову сторону поведінки. Можливим є різний рівень моральної занедбаності особистості й нездатність до правильної (у рамках законслухняності та правосвідомості) вибіркової поведінки. Педагогічна і соціальна занедбаність знаходить своє віддзеркалення в оцінці підлітком можливих наслідків правопорушення або в оцінці фактично здійсненого вчинку та вжитих відносно цього заходів, коли правопорушення вже скоєно і за нього покарано [7].

Не вирішені раніше частин загальної проблеми

Різноманіття правопорушень передбачає поділ їх, класифікацію за певними групами та видами з огляду на низку характеристик і особливостей. Різні класифікації поширюються на правопорушників, що скоїли протиправне діяння, ураховуючи їхній вік, стать, соціальне становище тощо. Досить часто неповнолітніх правопорушників класифікують за видами злочинів, скоєних ними, що відображено в певних наукових категоріях: «особистість корисливого злочинця», «особистість насильницького злочинця» тощо. Одним із фрагментів нашого дослідження було вивчення уявлення працівників ОВС щодо доцільності такого розподілу та ступеня схожості психологічних якостей різних категорій неповнолітніх правопорушників.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз основних типологій і класифікацій неповнолітніх правопорушників, дослідження уявлення працівників ОВС щодо різних категорій неповнолітніх правопорушників, схожості їх психологічних якостей.

Виклад основного матеріалу дослідження

Нами було складено анкету для працівників ОВС, що дала змогу вивчити їхню думку стосовно різних категорій неповно-

літніх правопорушників, які вчинили насильницькі, корисливі, адміністративні, корисливо-насильницькі правопорушення. Як відомо, у процесі провадження по кримінальній чи адміністративній справі виділяються не лише питання стосовно справи, тобто обставин вчинення злочину, а й збирається інформація, що входить до предметів доказу, а також фіксуються та вивчаються особливості особистості, яка вчинила правопорушення.

Анкетування було проведено в УМВС України в Рівненській області з працівниками таких підрозділів: кримінальна міліція у справах дітей (КМСД), слідство та дізнання, дільничні інспектори міліції (ДІМ). В анкетуванні взяли участь 120 працівників міліції зі стажем роботи в органах внутрішніх справ від 1 до 28 років. Серед опитуваних співробітників: 85% – чоловіки, 15% – жінки.

Результати анкетування показали, що більшість працівників ОВС (59,3%) категорично вважають, що неповнолітні правопорушники за своїми психологічними якостями не є однорідною групою; 32,2% – схиляються до думки, що неповнолітні правопорушники за своїми психологічними якостями скоріше є однорідною групою; 8,5% – сприймають підлітків, які скоїли протиправні діяння, як однорідну групу й не відокремлюють їх за особистісними якостями.

Схожість психологічних якостей неповнолітніх правопорушників, які вчинили насильницькі, корисливі, корисливо-насильницькі, адміністративні правопорушення, працівники правоохоронних органів оцінили таким чином за 10-ти бальною шкалою (полюси відповідей: 10 – повністю схожі, 1 – повністю не схожі): корисливе та корисливо-насильницьке – 6,7 бала; насильницьке і корисливе – 5,6 бала; насильницьке та корисливо-насильницьке – 5,4 бала; адміністративне і насильницьке – 4,8 бала; адміністративне та корисливе – 4 бали; адміністративне і корисливо-насильницьке – 3,4 бала. Згідно з отриманими результатами найбільшу схожість для працівників ОВС мають неповнолітні, які вчинили корисливі та ко-

рисливо-насильницькі правопорушення. Відповідно найменшу схожість – особи, які вчинили адміністративні та корисливо-насильницькі правопорушення.

На переконання 52,5% працівників ОВС, неповнолітній правопорушник у майбутньому виправиться, стане законослухняною та правосвідомою людиною. Також 44,1% працівників органів внутрішніх справ відзначають, що особистість неповнолітнього правопорушника відрізняється від особистості законослухняної та правосвідомої людини негативним змістом ціннісно-нормативної системи та стійкими психологічними особливостями, які мають криміногенне значення та є специфічними саме для неповнолітніх правопорушників. Ця специфіка їх психології – один із факторів вчинення правопорушень, що зовсім

не є психологізацією причин таких діянь, оскільки особливості кожного індивіда формуються під впливом тих соціальних відносин, в які він був включений, тобто мають соціальне походження.

Висновки

З огляду на отримані результати дослідження можемо констатувати:

- працівники ОВС не вважають неповнолітніх правопорушників однорідною групою за їх психологічними якостями;

- на думку працівників ОВС, найбільшу схожість мають особистості неповнолітніх, які скоїли корисливі та корисливо-насильницькі правопорушення, а найменшу – особистості неповнолітніх, які вчинили адміністративні та корисливо-насильницькі протиправні діяння.

Список використаних джерел

1. Александров Ю.В., Гель А.П., Семаков Г.С. Криминология: курс лекцій / Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – 295 с.
2. Беличева С.А. Основы превентивной психологии / С.А. Беличева. – М. : РИЦ Консорциума «Социальное здоровье России», 1993. – 198 с.
3. Блэкборн Р. Психология криминального поведения / Р. Блэкборн. – С.-Пб. : Питер, 2004. – 496 с.
4. Васильев В.Л. Юридическая психология: учебник для вузов / В.Л. Васильев. – С.-Пб. : Питер, 2005. – 695 с.
5. Еникеев М.И. Юридическая психология: учебник / М.И. Еникеев. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 517 с.
6. Ковальчук З.Я. Особливості психології особистості неповнолітнього правопорушника / З.Я. Ковальчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – 2008. – №1. – С. 175-183.
7. Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Основы юридической психологии: учебник; изд. второе / В.Е. Коновалова, В.Ю. Шепитько. – Харьков : Одиссей, 2006. – 352 с.
8. Курс криминології: Особлива частина / під ред. О.М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 480 с.
9. Лазурский А.Ф. Классификация личностей / А.Ф. Лазурский // Психология индивидуальных различий. Хрестоматия / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М. : ЧеРо, 2000. – 776 с.
10. Фельдштейн Д.М. Психология воспитания подростка / Д.М. Фельдштейн. – М. : Знание, 1978. – 54 с.